

צחצוח שיניים ותקיעות למי שבטוח שידמם מחמתם

מאמר זה יעסוק בס"ד בשתי שאלות, האחת מצויה ביותר והשניה נדירה יותר, שהתשובות להן בפועל ידועות למדי, אך המהלך ההלכתי מאחריהן אינו נהיר לרוב העולם, מאחר שהוא עוסק בכללים היסודיים של הלכות שבת. לכן המטרה המרכזית של המאמר להלן הוא להבהיר ולהפנות למראי מקומות לכמה מושגי יסוד בהלכות שבת: דבר שאינו מתכוון, פסיק רישא, פסיק רישא דלא ניחא ליה, ו"תרי דרבנן".

מן התורה אין להחשיב כמלאכה בשבת אלא מעשה שהעושה אותו נתכוון לעשותו, לשם המטרה המקובלת לשמה נהוג לעשות אותו, אבל אם עשה זאת ללא כוונה לתוצאה זו, אף אם בפועל התרחשה התוצאה, הדבר מותר. זאת משום שהלכה כרבי שמעון הסובר כך, ודלא כרבי יהודה האוסר גם דבר שאינו מתכוון (ביצה כג, ב, שבת כט, ב, שבת צה, א). לפי חלק מהראשונים, ההיתר הוא משום שפעולה זו אינה נקראת "מלאכת מחשבת", שהיא תנאי במלאכות שבת שנלמדו ממלאכת המשכן, ושם הייתה המלאכה "מלאכת מחשבת". (עיין חגיגה י, א ו-ב, ורש"י ד"ה מלאכת, ותוספות שבת קי, ב ד"ה תלמוד).

הדוגמאות הידועות להלכה זו, שהובאו גם בשו"ע (סימן שלז, א ו-שלו, ג), הם אדם שרוצה לגרור ספסל ממקום אחד למקום אחר דרך שביל עפר, ובמהלך הגרירה נעשה חריץ בקרקע, שהיא פעולה אסורה בשבת, מכל מקום כיון שאינו מתכוון אלא לגרירת הספסל המותרת, ואינו מתכוון לתוצאה הנוספת האסורה, הדבר מותר. וכן מותר לאדם ללכת על גבי עשבים ואינו צריך לחשוש שמא בהליכתו ייתלשו עשבים, שהרי אין כוונתו לכך כלל.

אמנם, כל זה הוא רק במקום שאין וודאות שהפעולה האסורה תתרחש. אבל, אם למשל בגרירת הספסל ברור הדבר שייחרץ חריץ באדמה, או שעל ידי הליכתו על גבי העשבים ייתלשו עלים, הדבר אסור אף שאינו מתכוון לזה, וזהו הנקרא "פסיק רישיה", שגם רבי שמעון שהלכה כמותו לגבי עיקר דין דבר שאינו מתכוון – ודלא כשיטת רבי יהודה האוסר – מודה שבאופן זה שהתוצאה תתרחש בודאי, הדבר אסור.

ולכן למשל הותר לנוזר לחפוף את שערו, אבל לא לסרוק במסרק, שהוא מצב של פסיק רישיה שישיר שער (כתובות ו, א, ועיין שבת נ, ב). וכן הפותח דלת ויש נר מאחוריו שבודאי יכבה מהרוח, אף שאינו מתכוון, חייב, שפסיק רישיה הוא (שבת ק"כ ע"ב). וכן ללקט ענבי הדס ביום טוב להכשירו למצותו, אפילו מכוון לאכילתם אסור, כיון שפסיק רישא שמתקנו למצותו (סוכה לג, א).

המשל שהביאו חכמים לענין זה: "פסיק רישא ולא ימות?" כוונתו, למי שחותך את ראש התרנגולת בכדי לתת לבנו לשחק בו, ואינו מתכוון להמית את התרנגולת, דבר האסור מן התורה בשבת, בזה כיון שהתוצאה מוכרחת – הדבר אסור. על כך כותב רש"י בסוכה (לג, ב), "דכיון דאי אפשר שלא תמות - כמתכוין חשיב ליה".

הקובץ שיעורים (כתובות אות יט) חקר מהו יסוד האיסור בפסיק רישא: האם על ידי שמדובר בפסיק רישא חוזר המצב להיות כמתכוון, ומתבטל מצב ה"אינו מתכוון", ומשום שאין להניח שהאדם אינו מתכוון למלאכה אם בהכרח היא נעשית כתוצאה מפעולותיו, או שמא יסוד האיסור הוא שאף על פי שאינו מתכוון, מכל מקום התוצאה המוכרחת לקרות נכללת ונחשבת כחלק ממעשיו, בלי תלות בכוונתו, מאחר שעשאה מדעתו וברצונו, אף שלא התכוון לה. להלן נראה מה משמעות חקירה יסודית זו.

אמנם, בתוך פסיק רישא עצמו נחלקו הראשונים האם לחלק בין שני מצבים. שיטת הערוך (בתוספות בכתובות שם, ובשבת קג, א, וברמב"ן שבת קיא, א) היא, שלמרות שפסיק רישא אסור, כל זה הוא רק כשיש לו הנאה ותועלת מהתוצאה שקרתה, אבל אם אינו נהנה מהתוצאה כלל, ואין לו שום ענין שהתוצאה אכן תתרחש, הדבר מותר. בפשטות דעת הראשונים היא שזהו היתר רק לגבי שבת ומטעם שבאופן זה אינו נחשב מלאכת מחשבת (עיין רא"ש רשב"א ור"ן שבת קיא, א). אמנם רבי עקיבא איגר הוכיח שהיתר זה לדעת הערוך קיים גם לגבי שאר איסורים. הנפקא מינה בענין זה הוא, שאם מדובר בהיתר כללי, הרי בהכרח שההיתר הוא מצד שבכך נחשב "אינו מתכוון". אבל אם זהו היתר רק לגבי שבת, מוכח שההיתר הוא מצד שאינו נחשב מלאכת מחשבת.

בתוספות שם הובאה דעת ר"י החולק על הערוך ואוסר פסיק רישא דלא ניחא ליה. ומדבריהם משמע, שדעת ר"י היא שלא מועיל מה שלא ניחא ליה שעל ידי זה ייחשב 'אינו מתכוון'. וביאר הקובץ שיעורים (אות י"ח), שלדעתם יסוד הדין של פסיק רישא הוא ש'מתכוון' אינו לגוף המלאכה, אלא לגוף המעשה, וכיון שפסיק רישא, כיון שכיוון למעשה, גם התוצאה בכלל המעשה. ולכך אין נפקא מינה אם ניחא ליה או לא, שהרי לגוף המעשה ודאי נתכוון.

ומכל מקום מבואר בתוס', שלמרות זאת אינו אסור אלא מדרבנן ('אסור לכתחי' כו', איכא למימר דשרי משום מצוה כו' ועוד, עיי' קוב"ש). וכן כתבו להדיא בדבריהם בשבת ק"ג ע"א ד"ה בארעא (ועיי' ד"ה לא צריכא) ויומא ל"ה ע"א (ד"ה הני מילי). ובשיטמ"ק בכתובות (ד"ה ובשיטה ישנה) ורמב"ן שבת קי"א ע"א (ועיי' בטוש"ע סי' ש"כ סק"י"ח ומג"א ס"ק כא) מבואר בטעמא דמילתא, שבלא ניחא ליה הדבר נחשב מלאכה שאין צריכה לגופה, ולכך אינו אסור אלא מדרבנן. וכן מסקנת הראשונים הנ"ל, לאסור מדרבנן. ובשו"ת הריב"ש (סימן שצד) כתב, שכבר דחו האחרונים (כלומר הראשונים) את דברי הערוך.

ובבית יוסף (סוף סימן שכ) הביא מחלוקת הערוך והתוס', וכתב שדברי הסמ"ג וספר התרומות נוטים לדעת האוסרים, וראה שם שהביא מרבינו ירוחם בענין אחד שבכל הארצות נהגו היתר כהערוך, והביא הב"י מהכל בו סברא מיוחדת להתיר באותו אופן, ובש"ע (שם סי"ח) הביא מחלוקת התוספות והערוך וג"כ סיים ללמד זכות באופן דרבינו ירוחם מטעם הכלבו, וע"ש בט"ז שמשמע מזה דהשו"ע החמיר כהתוס'. וע"ש מג"א (ס"ק כג). ומחצית השקל ומאמר מרדכי (שם ס"ק יח), וכן פסק המשנה ברורה. וע"ש היטב בבאה"ל.

והנה דנו הפוסקים אם ענין 'לא ניחא ליה' היינו שאין לו ענין והנאה מזה, או שלהדיא אינו רוצה בכך. [ועיין ברמב"ן שבת קי"א ע"א הנ"ל היטב]. שהמאירי בשבת ק"ג דן במחלוקת התוס' והערוך (ונוטה לאסור), וכתב דיש דבר דודאי שרי לכתחילה לר' שמעון, והוא שהמלאכה השניה קשה לו ואינו רוצה בה כלל, ע"ש היטב. ומבואר דמחלוקת הראשונים היא בלא אכפת לו, אבל אם אינו רוצה כלל שרי לכולי עלמא. ועיין בדבריו שם כ"ט ע"ב. ומדברי התוס' והראשונים בכתובות משמע שהעיקר דלא אכפת לו, ובזה להערוך מותר ולר"י אסור.

(ויש לעיין לפי זה אם כשאינו רוצה כלל מותר. ובפשטות, על פי סברת האחרונים ששיטת ר"י יסודה בכך ש'מתכוון' היינו למעשה ולא למלאכה, אם כן אין נפקא מינה כמה אינו רוצה בתוצאה, והיא נכללת ממילא במעשה ועל זה הרי מתכוון).

על כל פנים כאמור להלכה בפסיק רישא דלא ניחא ליה יש איסור דרבנן. אמנם כתב המשנה ברורה (עיין סימן שכ משנ"ב ס"ק נ"ג, וביאור הלכה ד"ה יש וד"ה דלא וד"ה טוב), שאף שלכתחילה אין להתיר כהערוך, מכל מקום בצירוף עוד סברות יש להתיר כהערוך.

דוגמא לדבר הוא היכן שיש צירוף של "תרי דרבנן". כידוע, גם צורת עשיית המלאכה משפיע על השאלה האם היא אסורה מדאורייתא או מדרבנן בלבד. כך למשל כל מלאכות שבת אינו מחייבות מן התורה אלא אם כן נעשו לשם יצירה ותיקון, ולא לשם השחתה וקלקול, אלא אם כן ההשחתה היא לשם תיקון מחדש (כמו תלישת כפתור מבגד לשם תפירתו מחדש בצורה יותר טובה, נחשבת קריעה, אבל סתם תלישת כפתור לשם קלקול אינה נחשבת "קורע" מן התורה ואינו אסור אלא מדרבנן).

כלל נוסף, מסועף יותר, נוגע לאופן ביצוע המלאכה. גם בענין זה אין חיוב מן התורה אלא כשהמלאכה נעשית כדרכה ולא בשינוי, שאז אינה אסורה אלא מדרבנן. לכן, למשל, אין איסור מן התורה במי שגוזז את ציפורניו על ידי תלישתן בשינוי, אלא רק כשגוזזן כדרכו במספריים וכדומה (עיין סימן שמ, א, ומשנ"ב וביאור הלכה). גם ביצוע המלאכה באמצעות מרפק במקום באצבע נחשב שינוי. (לכך משמעות רבה ברפואה בשבת כאשר נדרשים בבתי חולים להזין אל המחשב

פרטים על הטיפול הרפואי בחולה, נהוג לבצע זאת בשינוי על ידי התקנת אצבעון על האצבע שמכביד על ההקלדה ובכך נחשב שינוי מהדרך הרגילה להקלדה במחשב).¹

על כל פנים, לגבי מלאכה שהאדם אינו מתכוון לה, אלא היא פסיק רישא, ועונה לתנאים של פסיק רישא דלא ניחא ליה, כאמור אף שלכתחילה מחמירים שלא כדעת הערוך, מכל מקום כשיש צירופים נוספים לקולא מקילים בזה. נביא שתי דוגמאות בנושא, האחת שיש בה מקום להקל, והשניה שיש להחמיר בה:

לחומרא, בצחצוח שיניים בשבת. ידוע הנושא הרחב שיש בענין זה, מכמה וכמה שאלות הלכתיות. בין היתר, חשש ממרח במשחה, חשש "נולד" בקצף של המשחה, שאלת עובדין דחול, שאלת עקירת השערות מהמברשת, שאלת סחיטת המברשת, ועוד. לענייננו חשוב הנידון במי שעלול לצאת דם מבין שיניו מחמת הצחצוח. בעוד שלחלק מהאנשים אין חשש כזה או על כל פנים ברוב המקרים לא יוצא דם בצחצוח השיניים, ישנם כאלה שבכל צחצוח יוצא מהחניכיים מעט דם. ברור, שאין כוונתם להוצאת הדם הזאת, אך מאחר שמדובר עבורם בפסיק רישא, אי אפשר להקל להם, שהרי ידוע שדם זה היוצא מן החניכיים יש בו תועלת להבראת החניכיים.

אמנם, לעומת זאת, במקרה מצוי למדי של בעלי תוקע שיודעים בכל שנה שבשלב מסויים של התקיעות הרבות בראש השנה נפצעות השפתיים שלהם וזב מהם מעט דם, ברור שיש להתיר להם לתקוע למרות זאת, ומשום שאצלם בודאי לא ניחא להם בדם זה היוצא מן השפתיים, והדבר נחשב פסיק רישא דלא ניחא ליה שאליו יש לצרף שתי צדדי קולא, האחד, שמדובר בקלקול, והשני שמדובר בשינוי, שהרי אין זו דרך הוצאת דם מתוכנת.

¹ להלכה זו חריגים משני הצדדים, לפעמים למרות שהאדם עושה בשינוי הוא חייב, כמו ברירה שחייב עליה אם ברר שלא לאלתר פסולת מתוך אוכל אף ששינה מדרך המלאכה ולא ברר בכלי המיוחד לכך, ולפעמים על ידי השינוי הוא מותר לגמרי ואין בו אפילו איסור מדרבנן, כגון טחינת פירות בשינוי במקרים מסוימים.